

ՊԱՏՄԱ-ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՏԱՆՆ ԿԻԼԻԿԻՈ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԼՈՒՅՍԻ ՏԱԿ

(ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)

այ Եկեղեցին թեև աշխարհագրականորեն տարածվել է ամբողջ աշխարհով մեկ, այնուամենայնիվ այն մեկ է իր դավանաբանական ճանաչմամբ:

Քրիստոնեական Ընդհանուր Եկեղեցու կազմակերպություններից մեկն է միությունը: Հայոց Եկեղեցին ևս մեկ է իր հավատով, ծեսով, սուրբ խորհուրդներով, իր կանոնական օրենքներով և ավանդություններով, իր նվիրապետական և վարչական դրույթով:

Հայ Եկեղեցու նվիրապետության կամ հոգևոր իշխանության բարձրագույն Գլուխն է Սուրբ Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Հայրապետը, օրինակ է իրավամբ: Նա վերահսկողն ու պահպանն է Հայ Եկեղեցու դավանության, ծեսի, օրենքների, կարգերի, ավանդության և միության և ունի լիակատար իշխանություն Հայ Եկեղեցու վարչության վրա, կանոնական սահմանների մեջ: Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի Աթոռը Ս. Թադևոսի և Ս. Բարթողիմեոսի Առաքելական Աթոռն է և նա օրինավոր հաջորդն է նաև Ս. Գրիգոր Լուսավորչի:

Հայ Եկեղեցու միությունը մարմնավորվում է Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի անձի մեջ: Ով չի ճանաչում այս միակ Գլխի կանոնական իրավասությունը, նա դուրս է մնում Հայ Եկեղեցու միությունից:

Հայ Եկեղեցու նվիրապետության դարավոր ու պատմական գերագահ Աթոռ Ս. Էջմիածնի Ամենայն Հայոց Հայրապետական Աթոռը հիմնվել է Դ դարի սկզբում վաղարշապա-

տում, Ս. Գրիգոր Լուսավորչի տեսիլքի հիման վրա, երբ Միածինը իջավ ի Հայաստան Աշխարհ և Արարատյան դաշտի սրտի վրա հիմքը դրեց հայ հավատի մեծ Կաթողիկեի. «Եւ սիւնն հրեղէն՝ կաթողիկէ եկեղեցի է, որ ժողովէ զամենայն ժողովուրդս ի մի միաբանութիւն սուրբ հաւատոյ ի ներքոյ թեոքն յւրոց... և տեղին այն լիցի տանաւ Աստուծոյ և տուն աղօթից խնդրաւծոց ամենայն ճաւաղացելոց և Աթոռ Քանաւայապետութեան» (Ագաթանգեղոս):

Ամենայն Հայոց Հայրապետության առաջին աթոռանիստ մայրավանքը եղել է Վաղարշապատը: Հայրապետական Աթոռը առհասարակ հաստատված է եղել քաղաքական իշխանության կենտրոնում, Վեպան հանապազորդ բանակցութեանց ընդ տիրող աշխարհին մերոյ:

«Ժամանակի ընթացքին,— գրել է Մաղաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը,— տեղափոխվել է Աթոռը, այլ չէ տեղափոխվել աստվածահրաշ տեղին իջման և չէ փոխվել Աթոռույն իշխանության և իրավասության, արև տոնության և պաշտաման կերպն ու կարգը»: «Հայոց Կաթողիկոսությունը երբեք տեղագրական անուն չունեցավ Աթոռին կամ Հայրապետության տեղին անվամբ, այլ միշտ կոչվեցավ Կաթողիկոսություն Ամենայն Հայոց: Այդ կոչման զորությունը նա իրավունք ունեցավ յուր Հայրապետանոցը հաստատել այնտեղ՝ ուր կգտնվեր ազգին քաղաքական կեդրոնը, որն ալ ըլլար ժամանակին իշխող կամ տիրապետող կառավարության գլխա-

վոր քաղաքը» (Օրմանյան, «Հայոց Եկեղեցի», Բեյրութ, 1957 թ., էջ 42):

Հայրապետական Աթոռը վաղարշապատում մնաց Ս. Գրիգոր Լուսավորչի օրերից մինչև Հովհան Մանգակունու ժամանակը՝ 485 թվականը, մոտ երկու դար, երբ այն փոխադրվեց Դվին, ուր նստում էին «մարդպան» Հայոց և ապա արարք ոստիկանքը՝ 927 թվականին, Հովհան պատմաբանի օրով, Աթոռը փոխադրվեց Աղթամար, ուր իշխում էին Արծրունիները, ապա Բագրատունիների մոտ՝ Արգիշա, Անանիա Մոկացու օրով 947 թ., Անի՝ Սարգիս Սևանցու օրով 992 թ., իսկ Ռուսինյանների ժամանակ՝ Հոռմկլա, Գրիգոր Պահլավունու օրով 1166 թ., Սիս՝ Գրիգոր է Անավարդեցու օրով 1293 թ., Գրիգոր Թ Մուսաբեկյանի օրով, 1441 թվականին, Կիլիկիայում Ռուբինյանց անկումից կես դար հետո, Ազգի հավանությանը և ազգային-եկեղեցական ժողովրդի միաձայն որոշմամբ, Հայրապետական Աթոռը վերադարձավ իր նախկին պատմական վայրը՝ «ի բնակ տեղին իւր Ս. Էջմիածին», որտեղ մնայուն կերպով նստել են այդ ժամանակից ի վեր Ամենայն Հայոց բոլոր Հայրապետները, մոտավորապես 520 տարի:

Հայ Եկեղեցին ունի տեղական ինքնավարության սկզբունքի վրա հիմնված նվիրապետական երեք Աթոռ և, զուգույն ունենալով Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը՝ Հայ Եկեղեցու նվիրապետության մեջ կանոնական դիրք ունեցած այդ Աթոռներն են՝ պատմականորեն կազմված Ս. Երուսաղեմի Պատրիարքական Աթոռը, Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսական Աթոռը Սսում և Թուրքիո հայոց Պատրիարքական Աթոռը Կոստանդնուպոլսում, որոնք «ի հոգևորս» ենթակա լինելով Ս. Էջմիածնի գերագահ Աթոռին, պահում են իրենց ներքին ինքնավարությունը «ի վարչականս», Ս. Էջմիածնի Աթոռի գերագահության տակ, «մեկ Եկեղեցի, մեկ Դուլիս» սկզբունքի լույսի տակ:

Այս ինքնավար աթոռների գոյությունը երբեք չի խանգարում Հայ Եկեղեցու միաբնակության, որովհետև դրանք միմյանցից բոլորովին անկախ միավորներ չեն, այլ մի մեծ ամբողջի անբաժանելի մասերը, որոնք կանոնական որոշ օրենքներով կապված են Հայ Եկեղեցու կենտրոնական Աթոռ Ս. Էջմիածնին:

Յուրաքանչյուր այդ ինքնավար Աթոռի հեղինակությունը տարածվում է իրեն համար սահմանված շրջանակի վրա միայն: Այդ երեք Աթոռներից մեկի իր շրջանակից դուրս գալը և մյուս Աթոռների իրավասությանը ենթակա շրջանների վրա իր հեղինակությունը տարածել փորձելը միշտ դիտվել է որպես բացահայտ հակականոնական արարք և դատապարտվել է:

Այս հոգևածաշարում մենք համառոտակի կխոսենք Կիլիկիո Կաթողիկոսության ծագման և պատմության մասին, սկզբից մինչև մեր օրերը:

Քաղաքական խառն ժամանակների բերումով Կիլիկիո Կաթողիկոսական Աթոռը սկսել է 1445 թվականին, երբ 1441 թվականին Ամենայն Հայոց Հայրապետական Աթոռը վերահաստատվեց իր պատմական դարավոր կենտրոն Ս. Էջմիածնում:

ԺՆ դարի քառասնական թվականներին Հայրապետական Աթոռի վերադարձը Սսից նորից էջմիածին՝ մեր ազգային-եկեղեցական պատմության շրջադարձային դեպքերից մեկն է հանդիսանում՝ որպես հիշատակության արժանի պատմական տարեթիվ:

Կիլիկիայում 1375 թվականին, հայկական իշխանության՝ Ռուբինյանց անկումով վտանգվում էր նաև Հայաստանյայց Եկեղեցին: Ինչպես պատմական տվյալներն են ապացուցում, հատկապես Սսի Հայրապետանոցում թեկադրում էին կաթոլիկ հոգևորականներ:

Ի մասնավորի Լուսինյան վերջին լատինամիտ թագավորները, հակառակ հայ ժողովրդի և հոգևորականության բուռն ընդդիմության, «վասն քաղաքական անկեղծության» մեծ զիջումներ էին անում Հռոմեական Եկեղեցուն, որպեսզի «աջողեցնի նոցա պահել զիշխանություն իւրեանց ի Կիլիկիա»:

Հայ հողից ու հայկական միջավայրից հեռու, օտար եկեղեցական ու քաղաքական աղղեցությունների շրջանակի մեջ ընկած, Հայաստանյայց Եկեղեցին կարող էր կորցնել իր դարավոր նվիրապետությունը, ավանդույթները, իր ազգային նկարագիրը, իր ինքնուրույնությունը ու անկախությունը:

Կիլիկիայում հայկական քաղաքական իշխանության անկումով, այլևս ոչ մի արդարացուցիչ պատճառ չէր մնում, որ «իր շուքն ու փառքը կորուսած, ափ մը բախտախնդիր եկեղեցականներու ձեռք մնացած, ազգային մարմնի հսկողութենեն հեռացած, ուղղություն և ավանդություն մոռցած, Եկեղեցվո շահն ու սրբությունը մեկ կողմ թողած, լոկ անձնական ու արկածային գործերու հետամուտ Հայրապետական Աթոռը մնար» Կիլիկիայում (Մ. արքեպիսկոպոս Օրմանյան, «Ազգապատում» Բ, էջ 2103): Հայրապետական Աթոռը Սսում ապրում էր իր պատմական ամենածանր և տաղնապալից շրջաններից մեկը, երբ բախտախնդիր մարդիկ փողի, արյան և այլ անազնիվ միջոցներով

1 Հոգևածաշարում Օրմանյանի «Ազգապատում»-ից կատարված մեջբերումների տեղը կնշենք կրճատ՝ Օրմ. Ազգ. Ա կամ Բ, Գ և էջը:

Կողպեցին և ուրիշներ. Վասպուրականցիներին՝ Հովհաննես Արճիշեցին, Թովմա Մեծփեցին, Կիրակոս Ռշտունին, Զաքարիա Վարազեցին և շատ ուրիշներ:

Ժողովին ներկա էին նաև Կիլիկիցի «չորս եպիսկոպոս ի ներքին կողմանց», այսինքն՝ թեմակալ չորս առաջնորդներ: Էջմիածնի ժողովին կիլիկյան եպիսկոպոսները մասնակցության պարագան «կցուցնե, թե փոխադրության գործը Կիլիկիո եպիսկոպոսական մարմնին համաձայնությունն ալ ստացած էր» (Օրմ. Ազգ. Բ 2096):

Քաղաքական արգելափակումների և հեռավորության պատճառով, նրանք, որոնք չէին կարողացել ներկա լինել ժողովին, ինչպես Աղթամարի և Տարոնի վարդապետները և ուրիշներ, «թղթով միաբանեալ» էին ժողովի նպատակներին և որոշումներին, որով, հղրակացնում է Օրմանյան սրբազանը, իրավամբ «Վաղարշապատի ժողովը ընդհանուր Ազգին և ընդհանուր եկեղեցականության համակամ և համահաճ համաձայնությամբ գործեց առանց բացառության, և օրինավոր ու վավերական ժողով եղավ և եկեղեցական կանոններու և ազգային իրավունքներու հիմամբ կատարվեցավ Հայրապետական Աթոռին Սիսե Էջմիածին փոխադրվիլը, ուրկե հեռացած էր 484-ին» (Օրմ. Ազգ. Բ 2108):

«Աթոռի վերահաստատությունը Էջմիածնի մեջ այնպիսի դեպք մըն էր, — գրում է լուսահոգի Բաբգեն կաթողիկոսը, — որ կիլիկիցիք անտարակույս ըմբռնած պիտի ըլլային անոր նշանակությունը և ըստ այնմ պիտի բռնեին իրենց դիրքը» (ԲԱԿ Պատմ. 1208):

Կիլիկիայում հայկական քաղաքական իշխանության անկումը (1375 թ.), Կաթողիկ եկեղեցու ոտնձգությունները Հայ եկեղեցուց ներս, Եփեսոսի մամուլների հաճախադեպ հարձակումները, հարևան մահմեդական սուլթանությունների ասպատակությունները, ժամանակի այս բոլոր դժնդակ քաղաքական պայմանները «Կիլիկիո մեջ ընդհանրապես և մասնավորապես Սսի մեջ, այնպես որ կատարյալ ողջակիզում մըն էր կաթողիկոսներուն պաշտոնավարությունը կործանյալ և հայութենն զրեթե թափուր մայրաքաղաքին մեջ» (ԲԱԿ Պատմ. 1210):

Խանդավառ ու սրտագին մթնոլորտում, Վաղարշապատի ժողովը միահամուռ համաձայնություն տվեց Մայր Աթոռի Սսից Էջմիածին հայրենադարձության, որովհետև «չէր այլևս պատճառ պահելու զԱթոռ Հայրապետության Հայոց ի տար աշխարհին, հեռի ի ժողովրդեն հայոց, ապա հարկ անհրաժեշտ կայր փոխել զԱթոռ Հայրապետության ի Սսյո անդրեն ի Վաղարշապատ՝ ի բնակ Մայր Աթոռն Հայոց», և մասնավանդ Մուսաբեկյանցի կողմից

մից «ոչ մի բողոքի և ոչ մի հակառակության հիշատակություն չկա» (Օրմ. Ազգ. Բ 2108):

Ահա այս էր պատճառը, որ Էջմիածնում գումարված ազգային-եկեղեցական համագումարը Հայրապետական Աթոռի Ս. Էջմիածին վերադարձի ճանապարհին, առաջին առնելու համար հետագա անախորժություններ և աթոռախույս ձգտումներ, առողջ մտածումն ունեցավ Մուսաբեկյանին հրավիրել Ս. Էջմիածին:

Էջմիածնի ազգային-եկեղեցական սրբագումար ժողովը «բազում յարգութեամբ» դիմում է նրան. «Մմին իրի գրեցին եպիսկոպոսունք և վարդապետք առ Գրիգոր Մուսաբեկեանց, և հրավիրեցին զալ յէջմիածին, եղեալ նմա առաջի բազում յարգութեամբ բազմապատիկ պատճառս: Եվ երբ Մուսաբեկյանց «այլ իբրև չէսու լանձն զալ անդր, այնուհետև խորհեցան առաջնորդք ազգին մեծ ժողով գումարել յէջմիածին, և ի ձեռն ժողովոյ վճարել զիրսն: Ունէին իրեանց ձեռնտու և զմեծամեծս հայոց զբնակեալս ի Հայաստան և ի Վրաստան. որոց միջնորդութեամբ հաճեցուցին և զայլազգի իշխանն Երևանայ՝ որ կոչիլը Աղուր կամ Ենդուպէկ. որպէսզի աներկիւղ կարասցեն անել զհամագումարն ժողովոյն» (Չամչյան, «Պատմութիւն Հայոց», Գ, էջ 486):

«Մուսաբեկյան, հայտնի չէ թե ինչպիսի պատճառներով, չէ ուզած հեռանալ Սիսեն, և ասոր վրա է որ Էջմիածնի ժողովին մեջ ձեռնարկած են կաթողիկոսի ընտրության» (ԲԱԿ Պատմ. 1211):

Ըստ Հ. Մ. Չամչյանի՝ Մուսաբեկյանի ընտրությունը կատարվել էր «առանց հաւանութեան երեւելի առաջնորդաց և Աթոռոց», իսկ ըստ Օրմանյանի՝ Մուսաբեկյանց «անախորժին սպանությամբ և հետապնդողի մը դեմ մերցելով հաջողած էր Հայրապետական Աթոռին տիրանալու... և Էջմիածին երթալ չուզելով հրաժարյալ նկատվեցաւ... և համակամ և համաձայն ազգային ժողով մը դադրած կհռչակե Մուսաբեկյանի կաթողիկոսությունը և Աթոռը դադրած ճանչնալով նոր կաթողիկոս կընտրեն»:

«Վաղարշապատի ժողովը ազգին հանրության օրինավոր ներկայացուցիչն էր, յուր որոշումը վավերական եղավ օրինակով և կանոնով, հաստատուն եղավ ու արդյունքով» (Օրմ. Ազգ. Բ 2014): Հայրապետական Աթոռի այս նոր շրջանի առաջին կաթողիկոսը եղավ Կիրակոս Վիրապեցին՝ «այլ սուրբ և բարեպաշտոն, հեղ և խոնարհ ի Վասպուրականէ», որը մեծ շուքով և հանդիսությամբ 1441 թվականի Համբարձման տոնին օծվեց և բարձրացավ Լուսավորչի Գահին վրա:

Ժամանակի բովանդակ հայության և հոգևորականության զգացումն ու համոզմունքն են

արտահայտվել 1442 թվականին ընդօրինակված «Տառնական»-ի հետագա հիշատակարանում, (գրիչ, Հովհաննես Թմբկեցի, վայր՝ Այրարատյան գավառ, Սեբեկի գյուղ), ուր խոսվում է Հայրապետական Աթոռի վարդարձի պատմական, համազգային նշանակության մասին:

«Այժմ բարձա առնե՞մք սուր Լուսաւորչի աղաթիւն, որ էր բովս կտան եղծեալ և ջնջեալ, նորոգեալ Աթոռ Լուսաւորչին վերստին, հինն էանց և եղև ամենայն ինչ նոր, հինն անէծքն էր նորս՝ արհնութին ի ձեռն սուրբ հարանց, որ ժողովեցան յարեկից և յարեմտից, ի հարաւոյ և ի հիւսիսոյ ի Վարդգէս՝ ի նոր Բաղախ Վաղարշապատ՝ ի սուրբ էջմիածինս, որ է մայր ամենայն եկեղեցեաց և ծնաւ և լուսատու Հայոց Ազգիս: Որ ի բազում ժամանակաց անտես արարեալ էին զնա և ինքեանք ի Սատուծոյ անտեսացեալք էին, զի խնամք ողորմութեանն Աստուծոյ [վերա]ցեալ էր ի յԱզգէս, որպէս ասաց Աստուած՝ Մի մնասցէ հոգի իմ ի դոսս, վասն թողոյ դոցա զտուն իմ: Իսկ այժմ շարժեալ ի գութ ողորմութեան արարիչն Աստուած և ողորմեցաւ տառապեալ Ազգիս Հայոց, և ժողովեաց բազում իմաստունս և առաքինիս՝ բանիբուն վարդապետք, և ուղղափառ եպիսկոպոսք, և խարաղնազգեստ կրօնաւորք, և ողջախոհ քահանայք, և սըրբասէր աղտիք, որ ընտրեցին տեսչամբ և կամաւք Ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ զհեզն, զխոնարհն, զիմաստասէրն, որ ունէր զտեսականն և զգործնական առաքինութիւնն, ըստ Պապոսնի իմաստասէր կոչեմ ոչ զոգնազէտս և զայն, որ գոյն բազում ինչ ի բերան առնուլ, այլ զայն, որ անբիծ և անաղտ վարս ստացեալ ունին, որպէս հայր՝ ապետ յս մեր՝ հոգեւոր Տէր Վիլիսկոս կաթողիկոս, որ յիւր ժամանակն ոչ միս է կերել, և ոչ գինի [ի] խմել, և ոչ սուտ ասել, և ոչ երգումն կերել, ոչ նզովք և անէծք ի բերանն է եղել: Խէ (47) տարի է, որ յանապատի է և սուրբ կենդանաթաղ Խոր-Վիրապին սպասաւորել (Խաչիկյան, «ԺԾ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», Երևան, Ա մաս, էջ 531—532):

1442 թվականին, Վան քաղաքում ընդօրինակված «Յասմաւորք»-ի հիշատակարանում (գրիչ՝ Կարապետ) գրվել է հետևյալը.

«Աւարտեցաւ սուրբ գիրքս Յայսմաւորացս յամի ՊՂԱ Թուականութեանս Հայոց (1442), ձեռամբ յոգնամեղ գրչի Կարապետ երիցու, ի խնդրոյ մահադաւ Մխիթարայ: Եւ գրեցաւ գիրքս ի քաղաքս Վան, ընդ հովանեաւ սուրբ առեքալոցս Պետրոսի և Պողոսի, և սուրբ Ստեփաննոս նախավկայի, և Սահակայ հայրապետի. ի կաթողիկոսութեան Տեառն Կիրակոսի: Որ ի յայս ամի եղև ժո-

ղով եպիսկոպոսաց և վարդապետաց ի մայրաքաղաքն ի Վաղարշապատ, որոց էր գլուխ մեծ րաբունական Թովմայ և Յովհաննէս վարդապետ. և եղին զտէր Կիրակոսն յէջմիածին՝ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց, և նոր նորոգեցաւ Աթոռ Սուրբ Լուսաւորչին Գրիգորի ըստ տեսչեանն մեծին Ներսէսի հայրապետին և Սահակայ Պարթևին, և մերոյս առաջնորդի սուրբ ուխտին Վարագայ Յովհաննէս եպիսկոպոսին. ի թագաւորութեան Զեանշանի, որ ի յայս ամի էառ զանառիկ բերդն Ընել և զԶուլամբերկ (Խաչիկյան, 536):

«...Զհանշահի թագավորության օրոք՝ 1441 թվականին Հայ եկեղեցու կյանքում տեղի ունեցավ կարևոր մի իրադարձություն՝ Կաթողիկոսական Աթոռը Սսից տեղափոխվեց էջմիածին:

Կաթողիկոսական Աթոռը Արևելյան Հայաստան տեղափոխվելու ուղղությամբ հայ հոգևորականության որոշ շերտեր, հատկապես Սյունյաց մետրոպոլիտոսությունը, գործունեություն էին ծավալել դեռևս ԺԳ դարի վերջերին:

Այդ պլանների արգասիքը պետք է համարել Ստ. Օրբելյանի «Ողբ ի սուրբ Կաթողիկէին» պոեմը, որի մեջ հեղինակը բաղձանք է հայտնում էջմիածնում վերականգնված տեսնել «զԱթոռ թագաւորին և զգաւազան պատրիարքին»:

...1432 թվականին, Կաթողիկոսական Աթոռը էջմիածին տեղափոխելու պաշտոնական ձևակերպումից և Կիրակոս Վիրապեցուն կաթողիկոս ընտրելուց ինը տարի առաջ, Սյունյաց իշխան Բեշքենի որդի Ռուստամը էջմիածին էր «վաճառել» վեց մեծ գյուղ: Այս մի վճռական քայլ էր Սյունյաց իշխանների կողմից էջմիածինը կաթողիկոսական նստավայր դարձնելու ուղղությամբ: Նրանց կողմից առաջադրված կաթողիկոսացուն՝ Գրիգոր Մակվեցին, որի անունով էր ձևակերպված «վաճառված» կալվածների հանձնումը վանքին, մինչև Կիրակոս Վիրապեցու ընտրությունը մի հիշատակարանում կոչվում է «Հայրապետ սուրբ էջմիածնի» (Խաչիկյան 522):

Կաթողիկոսական Աթոռը էջմիածին փոխադրելու նախաձեռնողները, ահշուշտ, ունեին ֆաղափական որոշ հեռանկարներ: Պատմական Հայաստանի սրտում՝ Արարատյան դաշտում, վերահաստատված «Հայրապետական Աթոռ» գոյություն ունեցող պայմաններում պետք է նպաստեր համահայկական կենտրոն ստեղծելու գործին, պետք է որոշ շափով շաղկապեր միմյանց հայ ժողովրդի տարբեր բնակավայրական իշխանություններին տակ հեծող հատվածները:

Հայրապետական Աթոռի փոխադրության առնչությամբ էջմիածնի ժողովի որոշման

նկատմամբ և նորընտիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Կիրակոս Վիրապեցու հանդես Մուսաբեկյանցի կամ սսեցիների դիրքը ճշտելով, Բաբգեն կաթողիկոս գրում է. «Գրիգոր Մուսաբեկյանը պիտի շարունակեր իր կաթողիկոսությունը մինչև իր վախճանումը և հետո նոր կաթողիկոս մը պիտի չընտրվեր (Սսի համար), քանի որ անդին, էջմիածնի մեջ Կաթողիկոսական Աթոռը վերահաստատված էր և նոր կաթողիկոս մը ընտրված, և կերևի թե ոչ միայն ինքն Մուսաբեկյան, այլ նաև Կիրիկիո եկեղեցականությունը ունենին այդ հասկացողությունը» (ԲԱԿ Պատմ. 1213):

Կանոնական տեսակետից այդպես էին մտածում բոլոր ժողովականները և այդպես էր մտածում նաև նորընտիր Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Կիրակոս Վիրապեցին, որը հայրապետական իր առաջին կոնդակով Սիսը ազատում է բանադրանքից.

«Սըսայ կաթողիկոսունք, եպիսկոպոսունք, վարդապետք, քահանայք, սարկաազունք և կրօնաւորք և ամենայն հաւատացեալք ի Քրիստոս եղիցին օրհնեալք, և կապեալքն եղիցին արձակեալք, և բանադրեալքն ազատեալք ի կապանաց մեղաց»:

Գրիգոր Տաթևացին էլ իր ժամանակ աշխատել էր ազատել Գրիգոր Գ Պահլավունու օրով դատապարտված Աղթամարը Մե լեռան ժողովի բանադրանքից. «Եւ սոյն ժամանակի ի խնդրի ելեալ վասն կապանաց Աղթամարայ և մեծահանգէս ժողով արարեալ արձակեաց զամենեանս հնոց կաթողիկոսաց» (Թովմա Մեծոփեցի, «Պատմութիւն», էջ 52):

1441 թվականի ազգային-եկեղեցական համագումար ժողովը, ըստ հիշատակարանների, ոչ միայն «վերանորոգեց» Լուսավորչի Աթոռը, այն վերադարձնելով իր «բնակ վայր»-ը, այլև հաստատեց և հռչակեց Հայ Եկեղեցու նվիրապետական միասնությունը: «Արևելյան վարդապետներու բուն նպատակն էր ոչ միայն Կիրիկիո վտանգավոր միջավայրին ազատել Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսությունը, այլև նաև Կաթողիկոսական միակ Աթոռ մը ունենալը» (ԲԱԿ Պատմ. 35):

Դժբախտաբար սակայն շուտով քանդվեց 1441 թվականի Վաղարշապատի ժողովում ստեղծված ազգային-եկեղեցական միասնությունը: Էջմիածնում սկսվեցին Աթոռի համար ամուլ պայքարներ վասպուրականցիների և սյունեցիների միջև: Վիրապեցին գահընկեց արվեց: «Աթոռի վերահաստատությունը անձնական կիրքերու հագուրդ տալու միջոց մը կդառնա» (ԲԱԿ Պատմ. 1214):

Այս հանգամանքը օգտագործում են ինչպես երկրի իշխող քաղաքական տերերը շահադիտական նպատակներով, այնպես էլ Կիրիկիայում մի շարք փառասեր հոգևորական-

ներ տխուր փառասիրություններով, որոնք Մուսաբեկյանի մահից հինգ տարի հետո որոշում են պահել Կաթողիկոսական Աթոռը Կիրիկիայում, որպես մասնավոր Կաթողիկոսություն և հնգամյա ընդհատումն կամ թափուրության հարցը Կարապետ Եվդոկիացի կհաջորդե Մուսաբեկյանին, որուն Կաթողիկոսությունը կձանչցվի, կհաստատվի Եգիպտոսի Մելիթ Տահերի կողմն» (ԲԱԿ Պատմ. 1214):

Կիրիկիո կաթողիկոսությունը սկսվում է հիմնականում Կարապետ Եվդոկիացիով (1446—1478 թ.թ.): Բաբգեն կաթողիկոս, խորհրդածելով Կիրիկիո Աթոռի կազմության մասին, գրում է.

«Կիրիկիո կաթողիկոսության շարունակությունը Մուսաբեկյանի մահին հետք, իբրև ուղիղ հետևանք պատմական դեպքերու, ինքնին պետք մը դարձած է Կիրիկիո համար. քանի որ տիրող քաղաքական պայմաններն ալ կնպաստեին կիրիկիացվոց, որոնք այդ միջոցին Եգիպտոսի մելիթության տիրապետության ներքև հազարն դժվարություններ պիտի զգային նույնիսկ հոգևոր հարաբերություններ մշակելու Արևելյան Հայաստանի հեռավոր մեկ անկյունին հետ, որ ուրիշ բոլոր նպատակության ներքև կտառապեիր» (ԲԱԿ Պատմ. 1214):

Սսի առաջին կաթողիկոս Կարապետ Եվդոկիացին աթոռակալում է 1446—1478 թվականներին: Թովմա Մեծոփեցին նրա մասին գրում է, որ Վիրապեցու կաթողիկոսության հետո ժամանակին կիրիկեցիք «գտնեալ երէց մի աշխարհիկ» Կարապետ անունով, հավանաբար շուշտակ վարդապետ, «վասն հակառակութեան» նշանակում են կաթողիկոս: Չամչյան ավելացնում է հետևյալը Եվդոկիացու մասին. «Եւ մեռանել կաթողիկոսին Սսոյ՝ այն է Գրիգոր Մուսաբեկեանց, Կարապետ վարդապետ ոմն ի Սսոյ, որ ձեռնադրեալ էր եպիսկոպոս ի Կիրակոսէ, դիմաց առ ամիրայն Կիւլիկիոյ, որ էր ընդ իշխանութեամբն սուլտանին Եգիպտոսի, և խոստացաւ վճարել նմա ամի երեք հազար դահեկան՝ էառ ի նմանէ զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան Սսոյ» (Չամչյան Գ 491):

Գրիգոր Դարանաղեցին ևս գրում է, որ կիրիկեցիք լսեցին Կիրակոս Վիրապեցուն պատահած անիրավությունը, ապստամբվեցին և որոշեցին բաժանվել «և եղին իւրեանց ինքնագլուխ կաթողիկոս... ասելով թէ՝ մեք վասն ամենագովելի առնն Աստուծոյ Տէր Կիրակոս ճգնաւորին եղաք հնազանդ, յորժամ անիրավութիւն արարիք. մեք անօրինաց և ապրստամբաց չեմք հնազանդ լինիլ, որ դեռ տակալին երկու ամ է որ լուծմք» (Գրիգոր Դարանաղեցի, «Ժամանակագրութիւն», Նրուսպղեմ, էջ 310):

Եվդոկիացին, ըստ Օրմանյանի, եղել է «ճարպիկ, գործույա և մտավոր կարողութեան ալ տեր անձ մը» (Օրմ. Ազգ. Բ 2140): Իսկ նրա երկարատև կաթողիկոսությունը խաղաղ չեղավ քաղաքականորեն և «գոթախտաբար պատմական ուրիշ տեղեկություններ կապակին» այն մասին, թե «ինչպես եղավ Սսի և էջմիածնի հարաբերությունները, Կարապետ ի՞նչ դիրք բռնեց հանդեպ էջմիածնի և էջմիածնի ի՞նչ դիրք բռնեց հանդեպ Սսի... Կիրիկյան Աթոռի իրավասությունը որչա՞փ ամփոփվեցավ, այսինքն որո՞նք եղան երկու Աթոռներում թեմական սահմանները» (ԲԱԿ Պատմ. 54):

Մայր Աթոռը Մակվեցի Գրիգոր Զալաբեկյանի օրով (1443—1465 թ. թ.) ակամա հաշտվեց Կիրիկիայում ստեղծված կացության հետ և խոհականությունը «չբողոքեց, վճիռ չարձակեց Կարապետի նոր Աթոռ մը հաստատելու դեմ» (Օրմ. Ազգ. Բ 2144):

Կարապետ Եվդոկիացուց հետո Սսի հաջորդ կաթողիկոսների կյանքի և գործունեության մասին չունենք պատմական ամբողջական տեղեկություններ: Մեզ հասած մի շարք հիշատակարաններ վկայում են, որ Սսի կաթողիկոսները ապրել և գործել են «չարադետ» պայմաններում և աշխատել են պահել «իրենց ժողովուրդը»: Ստեփանոս Սարաձորեցին (1478—1483 թ. թ.), «Սսի Աթոռ փայլեցնելու նպատակով և այն նորեն Ամենայն Հայոց Աթոռ դարձնելու համար» (Օրմանյան), «Բազում իրիք ջանացավ խափանել զԿաթողիկոսութիւնն էջմիածնայ, բայց տեսնալ թէ ոչինչ կարէ, և խաղաղութիւն երկուց Աթոռոցն ևս վրդովի, դադարեցաւ ի ջանիցն անտի» (Զամչյան Գ 491):

Կիրիկյան Աթոռի հաջորդ հայրապետների մեջ ուշագրավ դեմք է Հովհաննես Բ Թլկուրանցին (1489—1525 թ. թ.), որպես հայտնի տաղասաց և բանաստեղծ: Թլկուրանցին ծանոթ է ավելի որպես «տաղասաց քան կաթողիկոս»: Բանաստեղծ-կաթողիկոսը «գործունյա հոգևորական մը եղած է և իր բանաստեղծի խառնվածքին ավելցուցած է իր հոգևոր պաշտոնի հմայակը» (ԲԱԿ Պատմ. 76), բայց, ավելացնում է Օրմանյանը, «Կիրիկիո Աթոռը ի՞նչ օգուտ քաղեց աշուղ կաթողիկոսին, կամ թե Թլկուրանցին ի՞նչ արդյունքներ բնձնուեց Հայ Եկեղեցիին... մեզի անհայտ կմնաց» (Օրմ. Ազգ. Բ 2211):

Իրապես ցավալի է, որ չունինք պատմական հարուստ տեղեկություններ Սսի Հովհաննես Գ Քրիստի, Կայծակն մականվանյալ (1525—1539 թ. թ.), Սիմեոն Ա Զիթունցի (1539—1545 թ. թ.), Ղազար Անթեպցի (1545—1547 թ. թ.), Թորոս Ա Սսեցի (1548—1550 թ. թ.), Խաչատուր Ա Չորիկ (1550—1560 թ. թ.), Խաչատուր Բ Զիթունցի (1560—

1684 թ. թ.) կաթողիկոսների մասին, որոնք ավելի խաղալիք են դառնում ժամանակի քաղաքական վերվայրումներին քան արդյունավետությամբ ղեկավարում Եկեղեցուն և ժողովուրդին: Սսի այս կաթողիկոսների «ունեցած ազգային եղելությունները մեծ և կարևոր բան մը չեն ներկայացներ» (Օրմ. Ազգ. Բ 2259): Տվյալ ժամանակաշրջանի կաթողիկոսներից ոմանք իրենց «դիրքին ու աստիճանին մարդը չէին», եկեղեցականությունը «պերճանքի և պաճուճանքի զակատեր է, մոռնալով հոգևորականի վայել պարզ կենցաղի պայմաններն ու հոգևոր հովվին պարտավորությունները» (ԲԱԿ Պատմ. 136—138), թեև եկեղեցականներից և կաթողիկոսներից ոմանք էլ ունեցել են «ճշնազգեցիկ կենցաղ»:

ԺՁ—ԺԷ դարի կիրիկյան կաթողիկոսների մեջ իր գործունեությամբ և վաստակով կարևոր տեղ է գրավում Ազարիա Զուղայեցին (1584—1601 թ. թ.), «որուն կյանքը անդադրում գործունեություն մը եղած է, իբրև ուսուցիչ և կաթողիկոս և որպես պայծառ դեմք՝ Հայ Եկեղեցվո իրեն ժամանակակից նշանավոր վարդապետներու շարքին թե՛ իր գիտությունը և թե՛ իր կաթողիկոսական բազմերանգ գործունեությամբ» (ԲԱԿ Պատմ. 150—151): Զեռագիր հիշատակարաններում նա անվանվել է «բաշ բարունապետ, ուսուցիչ և խրատիչ ամենայն հաւատացելոց քրիստոնեից»:

Զուղայեցին համազգային հանգանակությունը վճարել է Երուսաղեմի հայոց Պատրիարքության պարտքը. «Վասն Երուսաղեմայ պարտուցն... գնացի ի Հին Զուղա»: Նա շարունակել է նաև իր նախորդի՝ Խաչատուր Բ-ի օրով վերսկսած Հայ և Կաթողիկ եկեղեցիների հարաբերությունները:

Զուղայեցու օրով Հռոմի Գրիգոր ԺԳ պապը (1571—1595 թ. թ.) նորից առաջ է քաշում Կաթողիկ Եկեղեցու և արևելյան եկեղեցիների միություն հարցը: Պապի ներկայացուցիչը՝ Սիդոնի Լեոնարդո Աբել եպիսկոպոսը գալիս է Կիրիկիա և Սսում ու Հալեպում բանակցություններ վարում նախ Խաչատուր Բ և ապա Ազարիա Զուղայեցի կաթողիկոսների հետ: Պապական նվիրակն իր բանակցությունների արդյունքը հաղորդում է Վատիկան 1587 թվականի ապրիլին:

Բնկ պապական նվիրակ Լեոնարդո, որ Արևելքի քաղաքական վրդովմունքներուն պատճառով չկրցավ երթալ էջմիածին, թրդթակցությամբ կմշակեր իր հարաբերությունը Գրիգոր ԺԲ-ի աթոռակից Առաքել Ա-ի հետ:

Պապերու հետ այս բոլոր հարաբերություններուն նպատակը շատ պարզ էր. այսինքն մերձենալ Հռոմի Եկեղեցվուն, ամեն հնարա-

վոր զիջումներն ընելով, և ադոր փոխարեն քաղաքական շահ մը ապահովել հայ ժողովուրդի օգտին, որ հավասարապես կհարուստահարվիր թե՛ Կիլիկիո և թե՛ Հայաստանի մեջ:

Հոռմ կշահագործներ հայ ժողովուրդին այս հարստահարչալ կացութիւնը և Հայաստանյայց եկեղեցւո միացումը պայման կդնէր, իրմե ակնկալված օգնութիւնները շնորհելու համար, օգնութիւններ, որ անշուշտ չափադանցորեն կգնահատվէին տառապալալ ժողովուրդի մը առաջնորդներուն հրեակալութեան մեջ:

Խաչատուր Բ և Զուղայեցին, այո, հարարերութիւններ մշակեցին Հոռմի հետ, նամակներ գրեցին, դավանաբանական խնդիրներու մեջ ըրին հնարավոր զիջումները, ոչ թե Հոռմի եկեղեցւոյն ուղղափառութեան նոր ապացուցներ տալու համար, այլ պարզապէս իրենց ժողովուրդին քաղաքական կացութիւնը բարւոյնելու համար, և Հոռմի հմայիչ անվանու գործութեան հրաշքները տեսնելու հույսերով:

Խաչատուր Բ-ի և Զուղայեցիի կողմէն Հոռմ ուղղված գրութիւններ պահված են Վատիկանի մատենադարանին մեջ:

Ազարիա Զուղայեցին իբրեւ ուղղափառ և հավատարիմ վարդապետ Հայաստանյայց եկեղեցւո, իրեն արժանի տեղը տալու համար Կիլիկիո Կաթողիկոսութեան Աթոռին վրա Հոռմի հետ իր մշակած հարաբերութիւններու մեջ, շատ զգուշավոր եղած է և միայն աշխատած է օգտվիլ որեւէ կերպով պապական իշխանութեան ճոխութիւններն և դուրսութիւններն, ինչպէս որ կտեսնվի իր վավերական մեկ գրութիւններն, զոր ուղղած է Գրիգոր ԺԳ պապին:

Ինչպէս կտեսնվի առ Գրիգոր ԺԳ պապ ուղղված նամակին ամփոփումներն, Ազարիա հնարավոր զիջումները ըրած է Վատիկանին՝ անկից քաղաքականապէս և նյութապէս օգտուելու հույսերով, և փորձի համար ալ միայն հայերեն Աստվածաշունչ մը տպագրելու առաջարկը ըրած է պապին, այլ նաև քանի մը տղա դրկած է որ կրթվին, իհարկէ այն նախատեսութեամբ, որ անոնք սորվելով տիրող լեզուն և ուսումնասիրելով Հոռմի Եկեղեցին և պապութիւնը, օգտակար ծառայութիւններ պատի ընեն Կիլիկիո Կաթողիկոսարանին մեջ:

Թե ի՞նչ եղավ այս խնդրանքներուն արդյունքը, այդ մասին լուռ է պատմութիւնը, և այդ լուռութիւնը նշանակալից է ինքնին, այսինքն Լեոնարդոյի պատմութիւնները Վատիկանի ուժին և հնարավորութեան մասին իր ըրած խոստումները հարստահարչալ հայութեան վիճակը բարւոյնելու կողմէն, հարկավ Ազարիայի և իր եպիսկոպոսներուն բեր-

նին ջուրերը վազել տվին, բայց իրականութեան մեջ Վատիկան հայերեն Աստվածաշունչ միակ չկարգավ տպագրել, և Անթիպիո Հովհաննէս եպիսկոպոս և Գրիգոր սարկավազ թերևս նոր խոստումներով և եկեղեցական նվերներով վերադարձան Կիլիկիա, չըսելու համար բոլորովին ձեռնունայն և հուսախար:

Ահա վատիկ բոլոր արժեքը և արդյունքը Ազարիա Զուղայեցիի Վատիկանի հետ մշակած հարաբերութիւններուն» (ԲԱԿ Պատմ. 168—187):

Զուղայեցու հաջորդ ստական կաթողիկոսների մեջ «շնորհքով պատրաստված կրոնապետ» է եղել Հովհաննէս Դ Անթիպիոյ (1602—1621 թ. թ.), «իր շնչոված հոգեւոր նկարագրով, իբրեւ գրքի ու գրի մարդ, իբրեւ բազմաշակերտ ուսուցիչ, իբրեւ գործնայա առաջնորդ՝ իր պաշտոնին եկեղեցական և վարչական ճշուղեբուն մեջ» (ԲԱԿ Պատմ. 199): Ժամանակակիցները նրան անվանել են «երաժիշտ և բարձրարարաւ քարոզիչ տիեզերաց, քաջ և անհաղթ փրկիստիս»:

Անթիպիոյ օրով, Հալեպում, Պետրոս Կարկառեցու կաթողիկոսացումով Կիլիկիայն Աթոռը երկփեղկվում և բաժանվում է երկուսի: Վտանգը լուրջ էր, որովհետև Կարկառեցին ժամանակի նշանավոր վարդապետներից մեկն էր և աշակից ու գործակից Ազարիա Զուղայեցու Պետրոսի վախճանումով, բարեբախտաբար, վերջ է գտնում եկեղեցական «երկպառակութիւնը»:

Հատկապէս ԺԶ և ԺԷ դարերում, էջմիածնի Ամենայն Հայոց Հայրապետական Աթոռի և Սսի Կաթողիկոսական Աթոռի միջև սկսւում են կաթողիկոսական իրավասութեանց սահմանների և եպիսկոպոսական ձևաւորութեանց վերաբերյալ վեճեր, որոնք առանձնապէս սուր բնույթ են ստանում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Փիլիպոս Աղբալեցու (1633—1653 թ. թ.) և Սսի Սիմեոն Բ Սեբաստացի (1633—1648 թ. թ.) կաթողիկոսի օրով:

«Կաթողիկոսական Աթոռին էջմիածնի մեջ վերանորոգումներ (1441 թ.) հետո խնդիրներ ու կնճիռներ պակաս չեղան երկու Աթոռներուն միջև, անոնց թեմական իրավասութեանց կողմէն: Եվ գլխավոր դժվարութիւնը կղաւնար ձեռնադրութեան շուրջը: Հայրապետական Աթոռի Ս. էջմիածին վերադարձից հետո էլ Կիլիկիայի կաթողիկոսները փորձում էին իրենց «իրավասութիւնն» ընդարձակել և «ձեռնադրութիւն կատարել էջմիածնի թեմին պատկանող թեկնածուներու վրա, մասնավորապէս եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն: էջմիածին կայդեր, թի Սսի կաթողիկոսները իրավասու չեն. իսկ անոնք, ընդհակառակը, տարբեր կերպով կըմբռնէին կացութիւնը, հիմնվելով 1441-ին առաջ տի-

որող ավանդության վրա: Եվ այս կետին վրա կիլիկեցիք իրավունք չունենին, որովհետև իրաց վիճակը փոխված էր բոլորովին: Էջմիածին Մայր Աթոռ ճանաչված էր և ան իրաւունք ունենալով պահանջել կիլիկիո Աթոռին, որ իր սահմաններին անդին չանցնի և ձեռնադրութեան խնդրին մեջ» (ԱԱԿ Պատմ. 313):

«Կարելի չէ հաստատել, թե Մուսաբեկյանի և Վիրապեցիի հաջորդներուն ժամանակ խնդիրներ հուղված չըլլան երկու Աթոռներուն միջև, քանի որ Սիս իր իրավասության ներքև պիտի պահեր կիլիկիո սահմանակից հայաբնակ երկրները. իսկ Էջմիածին, իբրև Աթոռ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսության, իր իրավասության տակ պիտի հռչակեր կիլիկիո սահմաններին դուրս այս երկրները» (ԱԱԿ Պատմ. 1213):

«Մանոթ են արդեն, — գրում է Օրմանյան սրբազանը, — երկու Կաթողիկոսական Աթոռները Աղթամարի և Սսի մեջ, որոնք հակաթոռության կերպարանի ներքև սկսան, սակայն օրինավորության կերպարան առած էին, Աղթամար՝ Վիրապեցիին օրհնությանը և Սսի՝ սկիզբին իրեն դեմ վճիռ չտրվելով, որով հանրության կողմին ընդունված Աթոռներ էին: Երկուքին ոչ սահմաններ ոչ սկզբունք և ոչ ալ հետո որոշ գծված չէին, և քաղաքական տիրապետությանց համեմատ կփոխվեին իրավասությանց վիճակները, վերջապես Մայր Աթոռի անկարգ անկանոն կացությունը, մանավանդ վերջին ժամանակներու մեջ, համարձակություն տվեր էին մյուս Աթոռներուն ուղածուն պես գործել և ուզած կողմերուն համար եպիսկոպոսներ ձեռնադրել: Սիմեոն Սեբաստացի, որ 1633-ին կիլիկիո Կաթողիկոս էր եղած, ևս առավել կընդարձակեր յուր ձեռնարկները և ձեռնադրութիւնները» (Օրմ. Բ 1441—1445):

1633 թվականին Սսի Սիմեոն Սեբաստացի Կաթողիկոսը Կոստանդնուպոլսից Սիս իր վերադարձի ճանապարհին հանդիպում է Անկյուրիա (Անկարա) և Թորոս անուն մի վարդապետի եպիսկոպոս է ձեռնադրում: Անկյուրիան Էջմիածնի թեմ էր: Թեմում այս ձեռնադրության առթիվ խոստովություն կծագի: Կոստանդնուպոլսի Գրիգոր Կեսարացի պատրիարքը, որը թեև Սիմեոն Սեբաստացու էլ բարեկամն էր և սերտ հարաբերություններ էր պահում կիլիկիո Աթոռի հետ, իր դժգոհությունը հայտնում է Սիմեոնի դեմ և միաժամանակ որպես ի պաշտոնն «Էջմիածնի վեբիլ և երեսփոխան», ինչպես նա գրում է իր մասին, հարցը ներկայացնում է Փիլիպոս Կաթողիկոսին: Վերջինս, որպես նախանձախնդիր Հայրապետ Էջմիածնի կանոնական իրավասությանց ու ջերմ պաշտպանը կարգ ու կանոնի, Թորոս եպիսկոպոսին կախակալում է, իսկ Սսի Սիմեոն Կաթողիկոսին ուղղում է մի «դիտողագիր», մեղա-

դրելով նրան «աղիկամի և յուր իրավասության վիճակներին դուրս ձեռնադրություն կատարելու մեջ»:

Փիլիպոս Կաթողիկոս իր թուղթը որպես «ընդհանրական նամակ և քարտեզ» ուղղում է «առ ամենայն արմենակոչ խումբսն, որ յաշխարհս կիլիկիա, ի Սիս և ի Բերիա քաղաքի», այսինքն կիլիկիայի ամբողջ ժողովրդին և հոգևորականության:

Իժմախտաբար մեզ չի հասել Փիլիպոս Կաթողիկոսի պատմական մեծ արժեք ներկայացնող այս կանոնական թուղթը: Նամակի բովանդակության և նշանակության վերաբերյալ որոշ տեղեկություններ քաղվում են Սսի Սիմեոն Կաթողիկոսի պատասխանագրից: Պարզ է, որ Ամենայն Հայոց Հայրապետի նամակի հիմնական հարցը երկու Աթոռներու մեծության վրա կհանգի: Փիլիպոս Կաթողիկոսը Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի գերագահ և գլխավոր Աթոռ լինելը պաշտպանելիս ավանդական, պատմական, կանոնական անհրաժեշտ փաստերից բացի դիմում է նաև փիլիսոփայական փաստարկումներին, «սեռի և տեսակի և անհատի» փոխհարաբերությունների, հզորացնելով փիլիսոփայորեն, որ «մասունքն ի հանուրն տեսանին, բայց ոչ հանուրն ի մասունքս»: Փիլիպոս Կաթողիկոսը փաստարկում է, որ Ս. Էջմիածինը առաջ է և Սիսը վերջին, Ս. Էջմիածինը գլուխ է, Սիսը՝ մասունք:

Սիմեոն Սեբաստացին իր պատասխանագրի մեջ, որը հասել է մեզ, 1634 թվականին, «Լուսավորչի սկսելով, Կաթողիկոսներու շարքեն քաղվածք մը առջև կդնե, ոչ ճիշտ թվերով և թվականներով, հետևցնելու համար, թե «մինչև ցայսօր կայ Հայրապետութիւնն հաստատ աստ (ի Սիս), և Ա. Լուսավորչի Աջն աստ, զի ի սմա բնակեցաւ, զի հանեցաւ ընդ սա»:

Օրմանյան Սրբազանը Սսի Սիմեոն Կաթողիկոս Սեբաստացու այս հայտարարությունը իրավացիորեն գնահատում է որպես «կիլիկեցիներու հավանորոշ մեծամտության մերթ ընդ մերթ երևան եկող հայտարարություն, որ հերքվելու իսկ պետք չունի, զի պատմական պարագաները շատ որոշ են այդ մասին» (Օրմ. Ազգ. Բ 2447):

Կիլիկյան Կաթողիկոսների պատմությունը գրող մեծահմուտ Բարգին Կաթողիկոսը ևս, քննության առնելով Սսի Կաթողիկոսական Աթոռի կանոնականության և Լուսավորչից «ուղղագիծ» հաջորդության և Շնորհալու Աթոռ լինելու հարցը, գրում է.

«Կիլիկիո Կաթողիկոսական Աթոռին կանոնականությունը պաշտպանելու համար միշտ պատմական սխալ բացատրություններ և փաստեր քված են անվախ՝ թե՛ նույնիմեզ կիլիկիո հին և նոր Կաթողիկոսներու կողմեն և թե՛ կիլիկիո Աթոռը պաշտպանել

ուղղորդներու կողմէն ընդդէմ աղոր հակառակ էջմիածնի կաթողիկոսներուն և ընդդէմ նաև անոնց քատագորներուն...

Անոնք որ ըսին Կիլիկիո Աթոռը ուղղակի Ս. Գրիգոր Լուսավորչի կաթողիկոսական գիծին շարունակութիւնն է կամ Շնորհալիի կաթողիկոսութեան հաջորդութիւնը, այսպիսինքն տարակույս չկա որ ստույգ պատմութենէն ալելի պատմական դեպքերու երևութիւններով ոգևորվեցան. վասնզի Լուսավորչի կաթողիկոսութեան շարունակութիւնը, բառին կանոնադիտական առումով, լեք տեղի հետ կապվի, էջմիածնէն դուրս պետք չէ ելլի. իսկ եթէ կաթողիկոսական իշխանութեան փոխանցումի իմաստով պիտի առնվի շարունակութիւնը, այդ պարագային բոլոր կաթողիկոսներն ալ, որ Լուսավորչի կաթողիկոսութեան հաջորդութեան շղթան կկազմեն, օրինավոր կաթողիկոսներ են, առանց կապվելու տեղի և ժամանակի:

... Պատմութեան այս լուսնուն տակ Կիլիկիո Կաթողիկոսութիւնը աշխարհագրական և տեղագրական առումներով չի կրնար Շնորհալիի հաջորդութիւնը ըլլալ, որովհետեւ Սիս չէ եղած Շնորհալիի նստոցը» (ԲԱԿ Պատմ. 17, 19):

Փիլիպոս կաթողիկոսին ուղղված Սիմեոն Սեբաստացու պատասխան նամակը «անսպասելի էր», ոճը՝ «անվայել կոնդակներու համար», ինչ որ ցույց կտա նրա լսնիրավ լինելը, «կարի հանդուգն, չիմ կամիր ըսել լրբնի լեզվով գրված պատասխան մը».— գրում է Իզմիրլյան սրբազանը, «Հայրապետութիւն Հայոց և Աղթամար ու Սիս» աշխատութեան մէջ (Կոստանդնուպոլիս, 1889 թ. էջ 437—438), «որ ամեն բարեպաշտից և ազգասիրաց արդար զայրուցը կշարժէ»:

«Փիլիպոս կաթողիկոս խոհականութեամբ վարված է խնդիրը շարժարժելով ու պայքարը շրջադարձելով, համոզված ըլլալով, թէ այսպիսի բնավորութեան և լեզվագարութեան տեր մեկու մը հետ հնար չէր խոսք հասկնալ և բարեկարգական կանոններու վրա համոզում գոյացնել»:

Փիլիպոս կաթողիկոսը այնուհետեւ երկու Աթոռների փոխհարաբերութիւնը բարելավելու և հակառակութեան պատճառները վերացնելու համար, գրում է Երուսաղեմի Գրիգոր Պարոնտեր Գանձակեցի պատրիարքին (1613—1645 թ. թ.), որպէսզի նա «գլխաւոր» անի երկու Աթոռների միջև: 1609 թվականին Սիմեոն Սեբաստացին Հարութեան Զատիկի տոնին ուխտավորաբար գտնվում էր Երուսաղեմում: Գրիգոր Պարոնտեր պատրիարքը, օգտվելով առթիւ, միջամտում է, որ վերջ տրվի լարված կացութեան: Սիմեոն Սեբաստացին հավանում է և իր իսկ ձեռքով մի թուղթ է գրում և խոստանում «ոչ ևս զնել ձեռն ի վերայ քահա-

նայի և եպիսկոպոսի արտաքուս եղելոց ի վիճակի իւրում, նոյնպէս Կաթողիկոսն Ս. էջմիածնի, առէ, մի՛ ձեռնադրեսցէ զոր, որ չիցէ ընդ իշխանութեամբ իւրոյ վիճակի: Եւ եթէ որ լեկեղեցականաց դասով եկեցցէ ի վիճակ մեր, հարասիրութեամբ մեծարեսցի, և թողցի նմա ժողովել կամաւոր նուրս ողորմութեամբ. նոյնպէս և որոց առ ի մէջ ի վիճակս Ս. էջմիածնի երթիցեն, նովին սիրով և պատճառով ընկալցին: Սակայն մի որ ընդդէմ իւրաքանչիւր ասանդութեանց՝ լեկեղեցական արարողութիւնս ձեռնեցց լիցի փոխել զնոսա»:

Այս թուղթը ստորագրում են նաև Գրիգոր Պարոնտեր պատրիարքը, Տփղիսեցի Հակոբ, Մոկացի Կարապետ, Սեբաստացի Ներսէս եպիսկոպոսները և ուխտավորաբար Երուսաղեմում գտնվող քահանաներ, մահտեսիներ, խոջաներ, որոնք ներկա են գտնվել նաև ժողովին: Մայր Աթոռը Երուսաղեմի այս ժողովում ներկայացուցիչ չի ունեցել, այնուամենայնիվ պատմական այս թուղթը ուղարկվում է Ս. էջմիածին և Փիլիպոս կաթողիկոսն ընդունում է այն (Տ. Մավալանյան, «Պատմութիւն Երուսաղեմի», ձեռագիր, էջ 699—700. հմմտ. Մեսրոպ եպիսկոպոս Նշանյանի աշխարհաբար թարգմանութեան հետ, էջ 587—588):

Այնուամենայնիվ երկու Աթոռների հարաբերութիւնները չեն բարելավվում մինչև Երուսաղեմի երկրորդ ժողովը, որը տեղի է ունենում 1651 թվականին՝ Փիլիպոս կաթողիկոսի նախագահութեամբ:

Սսի Աթոռի վրա Սիմեոն Սեբաստացուն հաջորդում է Ներսէս Սեբաստացին (1648—1654 թ. թ.), «զամենայն կրթութիւն և վարժումն մանր երգոց երաժշտականութեան» և «ընթերցումն Աստուածաշունչ Գրոց» տիրացած, «ճշմարտութեան իրաւացն Աստուծոյ շատագով», «սրբասէր» (Դարանաղցի, էջ 337) կաթողիկոս, որն «ավելի խաղաղասիր և խոհական գաղափարներու տեր անձ մըն էր և բարեկեցիկ հարաբերութեանց պետք կղգար» (Օրմ. Ազգ. Բ 2453):

Փիլիպոսի և Ներսէսի օրով փոխադարձ հասկացողութեան և սիրալիր համագործակցութեան մի շինարար մթնոլորտ է ստեղծվում Մայր Աթոռի և Սսի միջև:

Երկու Աթոռների նախկինում սրված հարաբերութիւնների բարելավումը պայծառ ապացույց է Փիլիպոս և Ներսէս կաթողիկոսների խոհուն վարչագիտութեան և ազգասիրութեան, որը փառավորապէս արտահայտվեց 1651 թվականին, Երուսաղեմի ժողովում:

«Երկու Աթոռներուն միջև տիրող անհասկացողութիւնները ու հակառակութիւնը

չէր կրնար երկար տևել և պետք չէր որ տևեր» (ՐԱԿ Պատմ. 343):

Միմեոնի վախճանումից հետո, ներսես Սեբաստացին, որպես իրոք խոհեմ և հեռատես հայրապետ, զգում էր, որ հնարավոր չէր Միմեոն կաթողիկոսի մտայնությունը և մեթոդով կարգադրել վիճելի և Հայ Եկեղեցու ու ժողովրդի գերագույն շահերը շոշափող հարցերը: Նպաստավոր էին նաև ժամանակի քաղաքական պայմանները: Երկար կոիվներէց հետո, օսմանցիների և պարսիկների միջև տիրում էր երկարատև զինադադարի մի շրջան: Փիլիպոս Աղբակցին, օգտվելով առիթից, ցանկանում է Հալեպ—Երուսաղեմ գծով գնալ Կոստանդնուպոլիս, փերջ տալու համար հայոց Պատրիարքական Աթոռի շուրջը ստեղծված գրգռություններին, հուզումներին և կաթողիկոսների կողմից ստեղծված ազգային եկեղեցական պատակտումներին:

Կոստանդնուպոլսի հայությունը, լսելով Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ուղեորությունը մասին, վարդապետում է պարտ ու պատշաճ՝ համազգային հանդիսությունը ընդունելու Ամենայն Հայոց Հայրապետի օրհնաբեր, պատմական այցելությունը: Օսմանյան կառավարությունը հրահանգում է, որ «ցորչափ կաթողիկոսը օսմանյան հողի վրա գտնվի, պարտ ու պատշաճ հարգանքը ընծայվի տեղական իշխանության կողմից և անոր մեռն նշանակվի թագավորական ծառա, ի գրպանն թաղավորին»:

Ամենայն Հայոց Հայրապետի այցը Հալեպ՝ Սսի Աթոռին՝ պատմական մեծ իրադարձություն էր Հայ Եկեղեցու պատմության մեջ: Փիլիպոս կաթողիկոսը Հալեպ հասավ իր շքախմբով և այնտեղ հանդիպեց Սսի ներսես կաթողիկոսին: Երկու հայրապետները, իրենց հետևորդներով միասին, ուխտի գնացին Ս. Երուսաղեմ, Զատիկի տոնի առթիվ, 1651 թվականին:

Հալեպում երկու կաթողիկոսների հանդիպումը, նրանց միասին ուխտագնացությունը Երուսաղեմ երբեք էլ պատահականություն չէր, այլ, ինչպես ճիշտ կերպով նշում է Բարգեն կաթողիկոսը, «երկու կաթողիկոսներու կողմն հառաջագույն ծրագրված՝ անշուշտ թղթակցություններ և հասկացողության մը գալն հետո»:

Զրիմեցի Մարտիրոս վարդապետի վկայությամբ Երուսաղեմի ժողովին ներկա էին Փիլիպոս և ներսես կաթողիկոսները, Երուսաղեմի Աստվածատուր պատրիարքը (1645—1664 թ. թ.), որը ժամանակի նշանավոր դեմքերից էր և աշխատում էր հաշտարար դեր խաղալ հայ ժողովրդի եկեղեցական միասնությունը ջլատող երկպառակությունների մեջ, 7 եպիսկոպոսներ, 18 վար-

դապետներ, 35 կրոնավորներ: Ժողովին ներկա են եղել նաև բայց ձայն չեն ունեցել 60 քահանաներ, մեծ թվով ուխտավորներ, մոտավորապես 1000 հոգի:

Երուսաղեմի ժողովի գումարման, ժողովի օրակարգի, տևողության և այլ կարևոր հարցերի մասին սպառիչ տեղեկություններ չունենք: Կարևորը, սակայն, Երուսաղեմի ժողովի նշանակությունն է: Ժողովի գլխավոր նպատակը եղել է «սէր և միաբանություն երկուց Աթոռոց Կաթողիկոսութեանն էջմիածնի և Սսոյ»,— ինչպես վկայում է հայրենասեր պատմիչ Առաքել Դավրիժեցին («Պատմութիւն Հայոց, Վաղարշապատ, 1896, էջ 250»):

Դավրիժեցին, որ Երուսաղեմի ժողովի մասին խոսող առաջին պատմագիրն է և որն անձամբ ճանաչում էր երկու կաթողիկոսներին, գրում է միայն ժողովի եզրակացությանց մասին, որ «հանուր ժողովն գումարեալ եկեղեցականք և աշխարհականք... միաբանութեամբ խոնարհեցան ի հրամանս հայրապետին Փիլիպոսի և հաստատեցին կանոնական բանս երեքտասան գլուխ, զորս համառօտիւ նշանակեցից աստէն, որոց առաջինն.

1. Յուրաքանչյուր Կաթողիկոսական Աթոռ յուր վիճակայինը եպիսկոպոս ձեռնադրե, յուր վիճակներուն համար: Եթե յուր վիճակային չեղողը ձեռնադրե, յուր վիճակին մեջ տեղավորե, և մեկուն ձեռնադրածը մյուս Աթոռին մեջ անընդունելի լիցի: Այս կանոնն է, որուն զորությունը Կիլիկիա ձեռնադրված եպիսկոպոսները էջմիածնի վիճակներուն մեջ վարչական պաշտոնի չեն կոչվիր, բայց եթե էջմիածնի Աթոռին պաշտոնապես միաբանելով:

2. Մեկ Աթոռն ձեռնադրվածը մյուս Աթոռին դիմել մի՛ համառձակեցի:

3. Առանց ժողովուրդի խնդրանքին և առանց վկայականի մի՛ ձեռնադրեցի ո՛ր յեպիսկոպոսութիւն:

4. Որեւէ պատճառով եպիսկոպոս մը ուրիշ եպիսկոպոսի մը վիճակը մի՛ յափշտակեցէ:

5. Մեկ վիճակի վրա երկու եպիսկոպոս կամ երկու առաջնորդ չըլլա, բայց թէ կարի մեծ ինչ պատճառ ի մէջ գայցէ: Հստայամ թեմակալի մը կենդանության ուրիշ թեմակալ պիտի չձեռնադրվի, բայց եթե առաջինը հեռանա, կամ ծանր պատճառով մը հեռացվի:

6. Եպիսկոպոսներ իրենց վիճակայինը չեղողը չձեռնադրեն, և եթե համարձակին, լուծցին ինքն և իւր ձեռնադրեալն, որ է ըսել եպիսկոպոսը թեմակալութենէն զրկվի և ձեռնադրված քահանան չկարողանա քահանայություն ընել: Այդ գլուխը այնպես պետք

է իմանալ, որ եպիսկոպոսը ուրիշ վիճակի համար քահանա շնորհադրեմ, և եթե ոչ վիճակայինը ձեռնադրեմ՝ իր վիճակին մեջ տեղավորեմ:

7. Եպիսկոպոս մը, որ առանց կաթողիկոսի հրամանին կաշառօք և ալլազգեաց բռնութեամբ վիճակի մը տիրանա, լուծցի ի կարգէն:

8. Մեծ վարդապետը ուրիշ իշխանութիւն վարդապետութեան չտա, եթե նվիրյալը չլա կատարեալ ուսմամբ և առաքինութեամբ և հասակաւ աստուածային երկիւղի և վկայեալ յամենեցունց: Հայտնի է, թե վարդապետութիւն տալու իշխանութիւնը օրինոր մեծ վարդապետներունն էր, և ոչ եպիսկոպոսներուն, զի ուսումնական աստիճան էր և ոչ եկեղեցական ձեռնադրութիւն: Այժմայն սովորութեամբ կապահանջվի, որ սովորը եպիսկոպոս և ծայրագույն վարդապետ հեղած ըլլա միանգամայն: Իսկ ընծայալին համար դիտելի են շորս պայմաններ. ուսումն, առաքինութիւն, տարիք և օրինավոր վկայութիւն:

Երուսաղեմի ժողովի 9—13-րդ կանոնները խոսում են եկեղեցական բարեկարգական ալլ հարցերի մասին ընդհանրապես և կապ չունեն եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան և Աթոռների իրավասութեան վերաբերյալ հարցերի հետ:

Ինչպես երևում է Դավրիժեցու վկայութիւնից, Երուսաղեմի ժողովի որոշումները կամ կանոնագիրը ստորագրում, վավերացնում են երկու կաթողիկոսները, Աստվածատուր պատրիարքը, ժողովում ներկա վարդապետներն ու եպիսկոպոսները, ինչպես նաև իշխաններ և տանում են իրենց հետ, որպես պաւսմական, կանոնական մեծ փաստաթուղթ, նրանով առաջնորդվելու համար հետագայում: Երուսաղեմի ժողովը սկսեց խաղաղութեան մեջ և վերջացավ խաղաղութեամբ: 1651 թվականի Զատիկը տոնվեց Երուսաղեմում համազգային շուքով և համահայկական կրկին ցնծութեամբ:

Երուսաղեմի ժողովից հետո երկու կաթողիկոսները միմյանցից բաժանվեցին սիրով և հարգանքով, ազգային և եկեղեցական մեծ նշանակութիւն ունեցող հարցերը հաջողութեամբ և հօգուտ եկեղեցուն և ժողովրդին լուծված տեսնելու արդար միխթարութեամբ: Փիլիպոս Աղբակեցին մեկնեց Կոստանդնուպոլիս, իսկ Ներսես Սեբաստացին վերադարձավ իր Աթոռը և վախճանվեց 1654 թվականին խաղաղասեր, հոգեսեր և ազնիվ կաթողիկոսի բարի հիշատակով:

Պատմական շատ քիչ տեղեկութիւններ ունենք Ներսեսի հաջորդ Սսի Թորոս Բ (1654—1657 թ. թ.) «առաքինի և սրբակնցաղ» կաթողիկոսի, «հայ ժողովուրդի ազ-

գային ազատագրութեան տեսիլով աչքերը Հոռմ դարձուցած և լատինասեր կուսակցութեան գործչի հիշատակ վաստակած և իր անխոհեմ ու վտանգավոր քայլերուն պատճառով» Կիլիկիայում մի շարք հակաթոռներ ստեղծելու պատճառ դարձած հաշատուր Գ Գաղատացու (1657—1674 թ. թ.) մասին:

1663 թվին Սսի հաշատուր Գ Գաղատացի կաթողիկոսի համաձայնութեամբ և օժանդակութեամբ Եղիազար Անթեպցի եպիսկոպոսը փորձում է Թուրքիայի տիրապետութեան տակ գտնվող ամբողջ շրջանների համար Երուսաղեմում ստեղծել էջմիածնից անկախ հակաթոռ կաթողիկոսութիւն՝ «Կիլիկիոյ աթոռին շղիպելով և անոր թողնով որչափ ինչ արդեն անոր կապտակներ» (Օրմ. Ազգ. Բ 2651):

1664 թվին Հալեպի Ս. Քառասնից Մանկանց եկեղեցում Եղիազար կաթողիկոս է ձեռնադրվում հաշատուր Գ-ի ձեռքով և «օրհնութեան կոնդակ» է ուղարկում բոլոր արևմտահայ թեմերին, հաշատուրի թեմերից դուրս: Անթեպցու հակաթոռութիւնը առաջ է բերում բողոքներ և բուռն վեճ, երկպառակութիւն: Ժողովուրդը բաժանվում է երկուսի՝ «էջմիածնական» կամ «Հալկոբյան» (Հալկոբ Զուղայեցու անունով) և «Եղիազարյան» կուսակցութիւնների: Սկսվում է նոր պայքարը: Առաջինը Անթեպցու ոտնձգութիւնների դեմ ծառանում է Փիլիպոս Աղբակեցու հաջորդ Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Զուղայեցին (1655—1680 թ. թ.): Եկեղեցականութեան և ժողովրդի ջախջախիչ մեծամասնութեան համակրանքը Ս. էջմիածնի կողմն էր, որովհետև բոլորը համոզվել էին, որ Եղիազարի հակաթոռութիւնը վտանգավոր քայլ էր, մեծապիս վնասակար հայ ժողովրդի շահերին, որը կարող էր ծանր հետևանքներ ունենալ բովանդակ հայ ժողովրդի համար:

Այդ վտանգը խորապես գիտակցում էին մասնավորաբար Մայր Աթոռը և ժամանակի խելացի ու հայրենասեր գործիչները: Մայր Աթոռը վճռում է ամեն զնով առաջըն առնել ազգային մեծ աղետի: Էջմիածնում հավաքվում են «ամենայն առաջնորդք վանօրէից, եպիսկոպոսներ և վարդապետք... աշխարհական արք երեւելիք» և մեծ հանդիսավորութեամբ Զուղայեցին ճանապարհվում է Կոստանդնուպոլիս:

Զուղայեցին հասնում է Կոստանդնուպոլիս. «Եկին ի տեսութիւն նորա բազումք ի մեծամեծացն հայոց և թէպէտ գրեթէ ամենեքին նոքա ի կողմն Եղիազարու էին, բայց յորժամ տեսին զբաղցր բարս և զառաքինազարդ քաղաքավարութիւն նորա, որում չէին

այնչափ տեղեկակ յառաջմեկ, յարեցան ի նա: ի սրտէ և բազումք դարձան ի կողմն նորա:»

Այս առթիվ Հակոբ Զուղայեցին խոսք առնելով ասում է. «Զէ ինձ փոյթ թէ բազմաց հովուցից կամ սակաւուց, այլ զայս ինչ ստույգ գիտեմ... զի այդ պատակաւմն ինչ կաթողիկոսութեան հայի յանձնարին վնաս Ազգիս Հայոց և ոչ վերջացի հաճապագորդեան կազ ու կոխ» (Զամշյան Գ 714):

Հակոբ Զուղայեցին 7 տարի բացակայում է Մայր Աթոռից՝ սպառնացող հակաթոռ կաթողիկոսությունը վերացնելու, պայքարող կողմերը հաշտեցնելու համար: Եղիազարի կենտրոնախույս ձգտումների դեմ պայքարը կազմակերպում է Մարտիրոս Ղրիմեցին, կաթողիկոսի գիտությունը, որ միշտ աշխատում է տարհամոզել Եղիազարին. «բանատանությամբ հաղթի բարկությանդ և մեջտեղից վերցրու այդ խռնոցը, որ պատճառ է լինում մի բովանդակ ազգի ավերումին», — որում է Ղրիմեցին Եղիազարին (Սավալանյան, «Պատմութիւն Երուսաղեմի», 1931 թ., էջ 625):

Եղիազար մերթ հաշտությամբ, մերթ հակառակությամբ մի կերպ շարունակում է իր հակաթոռությունը, պաշտպանություն գտնելով թուրք կառավարության կողմից, մինչև 1681 թվականը, երբ վախճանվում է Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսը:

Զուղայեցու մահից հետո, «եպիսկոպոսունք, վարդապետք... իշխանք և առհասարակ ժողովուրդք», խոհականությամբ հարմար են գտնում Եղիազարի «ապօրինի կաթողիկոսությունը օրինավորության վերածել և Եղիազար Անթեպցին էջմիածնի Մայրաթոռին վրա բազմեցնել», մասնավոր որ նրա «սրտին խորը հանրության օգտակար ըլլալու բարի դիտումը չպակեցցավ, և ունեցած կարողությունն ու ձիրքերը և հարբստության ինչքերը անձնական վայելքի չհատկացուց, այլ ազգօգուտ շինարարություններու և ձեռնարկներու գործածեց» (Օրմ. Ազգ. Բ 2636):

Ավելի խառնակ են Սահակ Ա Քիլիսցու (1674—1686 թ. թ.), Գրիգոր Պիծակ Ադանացու (1686—1693 թ. թ.), լատինամոլ Մարտիրոս Կեսարացու (Մարի) (1694—1705 թ. թ.), Հովհաննես Ե Հաճընցու (1705—1721 թ. թ.), Պետրոս Բերիացու (1703—1720 թ. թ.), Գրիգոր Գ Կեսարացու (1721—1729 թ. թ.), Հովհաննես Զ Հաճընցու (1729—1733 թ. թ.) ժամանակաշրջանները, երբ Աթոռը հափըշտակելու համար ի գործ են դրվում անազնիվ միջոցներ, դավ, աղթարմայություն: Մոտ մի դար տևող այս անփառունակ շրջանը Կիլիկյան Աթոռի պատմության սև էջն է կազմում: Ժամանակակից մի հիշատակարան ասում է, որ կիլիկյան կաթողիկոսները այս

շրջանին «երերեալ, տատանեալ շրջին տեղեաց ի տեղ, և ոչ կարէին երկար մնալ (Աթոռում) ի սակաւ տառապանացն, զոր կրէին յապտումք բռնակալացն, որով պահպանութիւն գոյից Աթոռոյն ի ձեռս ամուսնատուր քահանայից մնայր» («Դիւան Հայոց պատմութեան», Դ 720): Այդ քահանաներից վերջինն էր Աջապահ Տ. Հուսիկ՝ հայրը՝ Դուկաս, Միքայիլ և Գաբրիել Աջապահյան կաթողիկոսներ:

Կիլիկյան աթոռի հաջորդ կաթողիկոսների շարքում առանձնահատուկ տեղ են զբաղում Աջապահյան (Աջապահ կամ Աջպան) կոչված կաթողիկոսները, որոնք իշխում են մինչև 1860-ական թվականները: Աջապահյան տոհմի ծագումը դեռ ստույգ չէ: Ըստ ավանդության, տոհմի ծագումը բարձրանում է մինչև ԺԳ դար: Ըստ այլոց՝ սկիզբ է առնում Գրիգոր Մուսարեկյանի օրերից, երբ Գրիգոր Լուսավորչի Աջը անհայտացավ և մյուս հայրապետների աջերի պահպանությունը հանձնվեց Սպիտակ անուն երեցին: Այդ երեցին է հանձնվում նաև Կարապետ Եվդոկիացու մեջտեղ հանած աջը: 1598 թվականին հիշվում է Սպիտակ երեցի սերնդից մի քահանա՝ Ղազար անունով, որպես լուսարարապետ սուրբ Աջերի: Ղազար Աջապահ քահանայի սերնդի շարունակություն է Աջապահյանների տոհմը: 1441—1731 թվերին ոչինչ չի հիշվում Աջապահյանների դերի մասին:

1733—1866 թվականներին, Սսի Աթոռի վրա ժառանգաբար նստում են սսեցի Աջապահյան 10 կաթողիկոսներ, որոնցից առաջինն է Դուկասը (1733—1737 թ. թ.), ծանոթ իր շինարար գործունեությամբ և որին հաջորդում է իր եղբայրը՝ Միքայիլ Աջապահյանը (1737—1758 թ. թ.), որը նույնպես թողել է շինարարի անուն և 1758 թվականին նահատակվել է:

Սիմեոն Երևանցին (1763—1780 թ. թ.) իր հայտնի «Ջամբու»-ում երկու անգամ հիշատակում է Սսի Միքայիլ Աջապահյան կաթողիկոսին՝ որպես էջմիածնական թեմերից ներս ոտնձգություններ կատարողի:

Նոյնպէս և յառաջն արարին օրհնեալ իշխանքն մեր, որք ձայնակցեալք արքունական հրովարտակա հանին զնա ի քաղաքէն և ի վիճակէն էջմիածնի, այնպէս որ մի ևս կոխեցէ զվիճակա Սրբոյ էջմիածնի՝ կաթողիկոսն Սսոյ: Եւ է այսպէս մինչև ցայսօր» (Զամբու ԺԲ 99): Այս առթիվ Օրմանյան սրբազանը նշում է, որ թեև Հովհաննես Կոլտի պատրիարքության օրով «էջմիածնական վիճակներ են մաս մը յուրացնելու մղութիւն ունեցած ըլլան սսեցիք» (Օրմ. Ազգ. Բ 2941), այնուամենայնիվ «Միքայիլը ձգտում ունեցած ըլլա յուր իրավասության սահմանները ընդարձակելու, էջմիածնի հպատակ վիճակներ են մաս մը իրեն վրա դարձնելով,

մանավանդ որ բոլոր տաճկահայոց կաթողիկոս ճանչցվիլ կուզեր, պնդելով, թե «Ինձ վայել է ունել զայս երկիր՝ որ ընդ իշխանութեամբ օսմանցուց է, որով և ես և Արժույիմ կամեմ»: Սակայն Կոստանդնուպոլսո մեծամեծները իրեն քաջալերություն չտվին և մինչև իսկ արքունական հրովարտակով հանին Միթրայելը ի Բաղաֆէն և ի վիճակէն էլ-միածնի» (Օրմ. Ազգ. Բ 3070):

Գաբրիել Աջապահյանը (1757—1770 թ. թ.) Աջապահ Տ. Հուսիկ քահանայի երրորդ կաթողիկոս զավակը՝ պաշտոնավարել է 12 տարի և նմանապես զբաղվել է Սասի Աթոռի վերաշինության և պաշտոնության գործերով և «հետո մնաց այն ձգտումներին զորս ոմնեցած էր Միթայել»:

Սսի Աջապահյան կաթողիկոսների մեջ հայտնի է Եփրեմ Ա (1771—1784 թ. թ.): Նա գրել է իր կաթողիկոսության պատմությունը, իսկ կիսատ է թողել Աջապահյան տոհմի ամբողջական պատմության գրությունը:

Մանրամասն տեղեկություններ չունենք Թեոդորոս Աջապահյանի (1784—1796 թ. թ.) մասին, որի ձեռնադրությունը կատարվել է Կոստանդնուպոլսում: Իր հայրենաշեն գործունեությամբ և եկեղեցյանվեր շինարարությամբ Աջապահյան կաթողիկոսների մեջ յուրահատուկ տեղ է գրավում Կիրակոս Ա (1797—1822 թ. թ.), որը կոչվում է մեծ, «առաքինազարդ, սրբակրօն երիտասարդ հոգևորական, գեղեցիկ փառահեղ դեմքով»: Կիրակոս 25 տարի ծավալում է «անդուլ և անշեղ գործունեություն մը» և անմոռանալի հիշատակ է թողել իր ժողովրդի սրտում և իր Աթոռում որպես մարդ, շինարար և գործունյա կաթողիկոս և վայելչագիր գրիչ: «Կիրակոս Ա Աջապահյանը եղած է մեծ իր կյանքի բոլոր գործունեության մեջ, նույնիսկ նրբ մահվան բաժակ տվին իր ձեռքը» (ԲԱԿ Պատմ. 558):

Հիշատակության արժանի որևէ գործ չի կատարել Եփրեմ Բ Աջապահյանը (1823—1831 թ. թ.), թեև եղել է պատրաստված անձ մը, հարմար իր պաշտոնի մեծությունը:

«Այր աստվածասեր, յանդուգն և համարձակախոս» էր Միթայել Բ Աջապահյանը (1832—1855 թ. թ.), որ 100-ամյա խոր ծերության մեջ է մահանում խաղաղությամբ: Բայց նրա 23 տարվա պաշտոնավարությունից մնալուն արժեք ներկայացնող գործեր չեն արձանագրված, թեև նրան «հուժկու դեմք» համարում է Բարգեն կաթողիկոսը: Ընդհարումներ է ունենում Կոստանդնուպոլսո Պատրիարքարանի հետ եպիսկոպոսական ձեռնադրությանց և վանական ու վարչական այլ հարցերի շուրջ, և ապա «սինկտ կզրի, որ ասկի հետև եպիսկոպոս չպիտի ձեռնադրի առանց գիտության Պատրիարքարանի հոգևոր ժողովույն և պատրիարքին», բայց 1851 թվակա-

նին «վերստին կսկսի յուր նախընթաց արարքները ի վնաս Սսո վանուց և վիճակաց Կիլիկիո և ի նախատինս Ազգին և Եկեղեցվույն Հայաստանայց»:

Պատրիարքարանը, Խրիմյանի կազմած տեղեկագրի վրա, 1852 թվականի հուլիսին հանդիմանական գիր է ուղարկում Միթայելին՝ նրան անվանելով «վանահայր վիճակավոր Սսո»՝ որի «ազգային սահմանադրությանց և բարենպաստակ կանոնաց անհնազանդությունը արդեն հայտնի եղած է»:

«Ազգային ժողովո հաճությամբ, սաստիկ հանդիմանական գրեւ գրվեցան կաթողիկոսին» (Իզմիրլյան 480—500):

Աջապահյան տոհմի վերջին կաթողիկոսն է Կիրակոս Բ (1855—1865 թ. թ.): Ազգային Սահմանադրության հրատարակումը և Զեյթունի ապստամբությունը պատահում են Կիրակոս Բ-ի օրով: «Ազգային և կառավարական գործերու մեջ իր ցույց տված անշահասեր և անաշու ջանքեր», Կիրակոս Բ շահում է կոռուպցիայի վստահությունը և ժողովրդի հարգանքը և «արժեքավոր անձնավորություն մը կնիերկայանա պատմության մեջ» (ԲԱԿ Պատմ. 657—658): Կիրակոս Բ-ի մահով շիջում է Աջապահյանների տոհմը և Կիլիկիո կաթողիկոսների պատմության մեջ սկսվում է մի նոր շրջան:

Կոստանդնուպոլսի հայոց Պատրիարքարանը Կիրակոս Բ-ի մահից հետո չի քաջալերում Սսի նոր կաթողիկոսի ընտրության հարցում Աջապահյանների ժառանգական դրությունը և աշխատում է Ազգային Սահմանադրության ժողովրդական սկզբունքներով ընտրել տալ մի արժանավորի:

1860-ական թվականներից սկսյալ Թուրքիայում հայազգային-եկեղեցական կյանքը դեկավարվում էր ըստ Ազգային Սահմանադրության: Ազգն ու Եկեղեցին խանդավառ էին Ազգային Սահմանադրությամբ, որով վերջ էր տրվում ազգային-եկեղեցական տիրող կամայականությունների և բոլորի ցանկություններին, որ ազգային-եկեղեցական կյանքում իշխեն օրենքն ու իրավունքը, պարտքն ու պարտականությունը:

1836 թվականից սկսյալ արևելահայերի ազգային եկեղեցական կյանքը դեկավարվում էր Պոլսո ժողովով, իսկ արևմտահայ ազգային եկեղեցական կյանքը՝ Ազգային Սահմանադրությամբ (1863 թ.): Ազգային Սահմանադրության մեջ չկար սակայն ոչ մեկ հոգված Կիլիկիո Կաթողիկոսության մասին: Ինչպես տեսնելու համար Կիլիկիո կաթողիկոսների ընտրության եղանակը և իրավասությունները:

(Շարունակելի)